

ELISABETH BARKER

Anglia tengelyellenes propagandája Délkelet-Európában a második világháború idején

A második világháborúban az angolok – főként amikor katonailag gyengék voltak – a propagandát, vagy amint nevezték, a politikai hadviselést igen fontos háborús fegyvernek tekintették. A propagandisták előszeretettel mondják magukat a negyedik fegyvernemnek, a flotta, a szárazföldi és légi erők után. 1941 májusában Reginald Leeper, a külügyminisztérium ellenséges és az általuk megszállt országok felé kifejtett propagandatevékenységgel foglalkozó osztályának akkori vezetője írta a külügyminiszternek, Anthony Edennek:

„A teljes hadviselés a fegyveres erőknek és a polgári lakosság hangulatának együttese. A kettő szoros belső kapcsolatban áll egymással, olyannyira, hogy a fegyveres erők magukban nem fogják megnyerni a háborút számunkra. A civilek hangulatát úgy kell befolyásolnunk Európában, hogy a lakosság azt tegye, amit mi szeretnénk. Vagyis a politikai hadviselés a teljes hadviselésnek integráns része.” Leeper hozzátette, hogy a győzelemnek feltétele a megszállt országok népeinek segítése, s hogy a feladat: sikeres ellenállásuk erősítése és támogatása.¹

Abban az időben – 1941 májusában – Anglia gyakorlatilag egyedül harcolt; két utolsó szövetségesét, Görögországot és Jugoszláviát nem sokkal korábban rohanták le a tengelyhatalmak. A Szovjetunió és az USA még nem léptek be a háborúba, s az angolok nem voltak bizonyosak abban, hogy ez valaha is bekövetkezik. Ami Európát illeti, az angolok bevethető fegyverei – legalábbis az elkövetkező idő egy részében – a bombatámadásokra, a propagandára és (amikor lehetséges volt) az ellenállási mozgalmak anyagi támogatására korlátozódtak. Ezért ebben az időszakban a propagandisták saját tevékenységükről adott értékelése többé-kevésbé egyetértésre talált a külügyminisztériumban és a fegyveres erőknél. Amikor azonban Anglia új, hatalmas szövetségesekre tett szert, s még inkább, amikor a katonai műveletek lehetővé váltak az európai kontinensen, a propagandisták, éppúgy mint mások, felismerték, hogy a propagandatevékenység csak akkor érhet el érdemi eredményeket, amikor sikeres katonai művelet van folyamatban, illetve még inkább, amikor az ellenség veresége elkerülhetetlennek látszik.

Délkelet-Európában az angol propagandisták rendkívül összetett helyzettel és sajátos nehézségekkel kerültek szembe. Az első világháborúban az angolok – és az angol propagandisták – hozzájárultak az Osztrák–Magyar Monarchia széteséséhez. Ennek eredményeként a második világháború idején egyrészt három új, vagy megnagyobbodott

¹ FO 954/23 Leeper levele, 1941. május. (A Külügyminisztérium (FO) hivatkozott iratai a londoni Public Record Office-ban találhatóak.)

állammal találták szembe magukat (Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia), melyek elszántan igyekeztek érintetlenül tartani új határaikat és másrészt két, hajdan ellenséges országgal (Magyarország és Bulgária), melyek zokon vették az előbbi három javára történt területvesztéseket. Míg egy birodalom szétdarabolása viszonylag könnyű feladatnak bizonyult, addig az említett országok két csoportját rávenni a Hitler elleni együttműködésre már jóval nehezebb probléma volt, amelyre az angol propagandistáknak a háború egésze során nem is sikerült teljesen kielégítő megoldást találni.

Más történelmi okok révén Görögország és Albánia esete is problematikus volt. Görögország Bulgária égei-tengeri kijárójára támasztott igénye miatt aggódott, ugyanakkor magának követelt bizonyos bolgár területeket; Görögország és Albánia viszonyában is területi követelések ütköztek egymással. (A BBC albán adásai éppen az után kezdődtek, hogy az olaszok 1940 októberében megtámadták Görögországot; a görög ellentámadás elfoglalta a dél-albániai Korca városát; mindezt az albán hallgatóknak mint „felszabadítást” kellett előadni, noha ők nyilván nagyon eltérő módon értékelték az eseményt.)

A brit propagandisták másik nagy problémáját a kommunisták vezette ellenállási mozgalom kibontakozása jelentette Görögországban, Jugoszláviában és Albániában, mely mozgalmak a nemzeti felszabadítás célkitűzésével párhuzamosan a társadalmi forradalomért harcoltak. Katonai szempontok miatt az angolok támogatni akarták őket a propaganda útján éppúgy, mint fegyverekkel; de ez egyet jelentett ezen országok olyan társadalmi és politikai tényezőinek cserbenhagyásával, melyeket hagyományos barátság fűzött Angliához, és amelyek bizonyos esetekben őszintén segíteni szándékoztak az angoloknak.

Az angoloknak ez esetben sem sikerült kielégítő megoldást találniuk propaganda-munkájukban. Különböző kiegészítő megoldásokkal és ügyetlen kompromisszumokkal próbálkoztak, melyekkel rendszerint csak az érintett felek felbosszantását érték el. A brit propagandisták időnként irigyelték szovjet kollégáikat, akiknek valamennyi nemzeti és ellenállási probléma megoldásaként egy egyszerű népfront-ideológiát és -stratégiát alkalmazván, úgy tűnt, jóval könnyebb feladattal kellett megbirkózniuk. Mindazonáltal az angolok némi vigaszt nyerhettek azon tényből, hogy még a kommunisták is hallgatni kívánták a brit rádióadásokat, illetve közzétenni eredményeiket a BBC-vel, noha nagyon kritikusak voltak Angliával szemben.

Az angol háborús propaganda szervezete

Kétségtelen, hogy a brit propaganda birtokában a BBC volt a legértékesebb fegyver. De a háborús célok révén valamiképpen be kellett illeszteni a szélesebb háborús propaganda szervezetének keretei közé. A háború előtt a BBC mindig büszke volt a mindenkori kormányzattól való függetlenségére, arra, hogy mint részvénytársaság, egyetlen minisztériumnak sem volt alárendelve. A háborús években elfogadta, hogy szorosabb kötelékek fűzzék a kormányhoz, de még mindig ápolta függetlenségét, még ha ez akkor módosult is. Egy kísérleti periódus után az 1941 nyarán kialakított rendszer az volt, hogy egy titkos kormányzati ügyosztálynak, a „politikai hadviselés bizottságának” (Political Warfare Executive: a továbbiakban PWE) kellett viselnie a felelősséget az ellenséges, illetve az

ellenség által megszállt országok felé irányuló propaganda minden formájáért; a PWE két miniszter, a külügyminiszter, Anthony Eden és a tájékoztatásügyi miniszter, Brendan Bracken felügyelete alá került. A gyakorlatban nagyjából a külügyminisztériumra esett az ellenőrzés feladata. Egy harmadik miniszter is jelentős részt vállalt a PWE tevékenységében – a gazdasági hadviselés minisztere (Minister of Economic Warfare), aki azon Rendkívüli Műveletek Bizottságát (Special Operations Executive, a továbbiakban SOE) vezette, mely a megszállás alá került európai területek ellenállási mozgalmainak ösztönzéséért és támogatásáért volt felelős. A PWE katonai vonatkozással is bíró tevékenysége vagy tervei a vezérkari főnökség jóváhagyására szorultak.

Ami a BBC-t illeti, nagyfokú függetlenségét megtartván, európai adásai elfogadták a PWE irányítását. Ezen irányítást heti „direktívák” közvetítésével gyakorolták mindegyik adás esetében, kiegészítve ezt a mindennapi kapcsolatokkal. A PWE-direktívákat először a külügyminisztériumnak, majd a BBC Európai Adása ellenőrének kellett jóváhagynia – egy külügyminisztériumi tisztviselőt küldtek ki e poszt betöltésére, aki hamarosan a BBC függetlenségének egyik leghevesebb védelmezőjévé vált, a külügyminisztérium, a PWE vagy bárki más által megkísérelt beavatkozással szemben. Noha a PWE a kormány ügyosztálya volt, ténylegesen nem intézkedhetett a BBC-nél, szankciókat sem alkalmazhatott, ha direktíváit figyelmen kívül hagyták. A gyakorlatban minden a kölcsönös együttműködési készségen és a személyes jó kapcsolatokon múlt. A délkelet-európai adások esetében mindez szerencsés módon megvalósult; e feltételek hiánya esetén a Délkelet-Európa irányába kifejtett propaganda összetett problémái még bonyolultabbá váltak volna.

A PWE heti direktívái nem csupán a BBC irányítását szolgálták, de a propaganda valamennyi formáját, beleértve a „szabadság állomásokat” vagy „fekete rádiót”, valamint a repülőgépekkel vagy egyéb úton terjesztett röplapokat, hírlapokat, képeslapokat. Ami Délkelet-Európát illeti, ezek közül elég sok ma is olvasható a londoni Public Record Office-ban. Ezek átfogó képet adnak a hat délkelet-európai ország (Albánia, Bulgária, Görögország, Jugoszlávia, Magyarország és Románia) felé irányuló tengelyhatalmak elleni propaganda fő céljairól, hosszú és rövid távon taglalt témáiról.

Propaganda a „csatlós” országok felé

A PWE időről időre hosszú távú propagandaterveket vázolt fel, felbecsülván a közérzet alakulását az egyes országokban és rögzítvén a követendő célokat. Egy 1942. februárban kialakított terv Magyarország esetére kimondta, hogy még nem működik egyetlen jelentősebb súlyú szervezett csoport sem Németország aktív ellenzékeként. Egyben meghatározott bizonyos célokat:

- „1. csökkenteni a Németország érdekében kifejtett magyar katonai erőfeszítéseket;
2. csökkenteni a Németországba irányuló magyar élelmiszer- és egyéb áruszállításokat;
3. korlátozni a Magyarországon keresztül megvalósuló német hírközlést;
4. végül arra kényszeríteni Németországot, hogy bizonyos számban katonai egységeket irányítson Magyarországra vagy biztosítékképpen a zavargások és szabotázs ellen, vagy megszállt erőként.”

A terv egyúttal javasolta egy olyan politikai ellenzék kialakítását, mely a „német-ellenes katolikusokra, a földreform mellett álló értelmiségiekre, a szociáldemokratákra és a progresszív arisztokratákra” támaszkodna. A propaganda főbb ajánlott témái meglehetősen egyszerűek voltak: meggyőzni a magyarokat arról, hogy rossz lóra tettek, haragossá tenni őket a gazdasági és politikai életbe való német behatolás miatt; és olyan bizonytalanságot teremteni a német támogatással szerzett területek mulandó birtoklására utalva, hogy vonakodjanak hozzájárulni magyar katonák Magyarország határain kívüli felhasználásához. Ez utóbbi pont főként Észak-Erdélyre utalt, melyet 1940-ben német döntés nyomán csatoltak Romániától Magyarországhoz; a PWE-terv hozzátette: „ebben a témában a propaganda körültekintő összehangolást kíván a Románia felé irányuló propagandatevékenységgel.”² Természetesen ez egyáltalán nem volt könnyű, és az angolok talán túlságosan is machiavellisták próbáltak lenni ama törekvésükben, hogy kiaknázzák az Erdéllyel kapcsolatos magyar–román feszültséget propagandacélokból. De céljuk egyszerű volt: magyarokat és románokat egyaránt arra ösztökélni, hogy csökkenték háborús erőfeszítéseiket a Szovjetunió ellen, és végül hívják vissza csapataikat a keleti frontról; s jogosnak gondolták, hogy e cél érdekében kijátsszák a két ország esetleges területvesztéséggel vagy bizonyos területek visszaszerzési kísérletének sikertelenségével kapcsolatos aggodalmait. Sőt, megkísérelvén a románok figyelmét Észak-Erdély elvesztésére irányítani s ezáltal elterelni azt Besszarábia és Észak-Bukovina Szovjetunió javára történt elvesztésétől, a brit propaganda elősegítette azt, hogy Románia megfordítsa a frontot. A propaganda-taktika ezen mozzanatát azonban bizonyos kritika illette a BBC európai adásának ellenőre, Kirkpatrick részéről. A témát továbbra is felhasználták, de már inkább a „titkos” propagandában.³

Általában az angol propaganda Románia felé valamelyest barátságosabb tónusú volt, mint Magyarország irányában, mert az első világháborúban Románia Anglia szövetségese volt, s mert valószínűbbnek tűnt, hogy ismét a románok fognak átállni a szövetségesek oldalára, mint a magyarok. Míg Magyarországon az angolok nem valamely meghatározott párthoz, hanem tényleges és potenciális ellenzéki csoportok széles köréhez fordultak, addig Romániában a Rendkívüli Műveletek Bizottságán (SOE) keresztül 1940-től kiépült kapcsolataik voltak a két nagy hagyományos politikai párttal, a Nemzeti Parasztpárttal és a liberálisokkal. Megmutatkozott a szimpátia e pártok irányában, amikor a BBC kiadványokat sugárzott azon tiltakozó levelekből, melyeket a pártok vezetői, Juliu Maniu és Dinu Bratianu ismételten a „Conducator”-nak, Ion Antonescunak címeztek, támadván Hitlerhez csatlakozó háborús politikáját, mely nem pusztán az elvesztett terület (Besszarábia és Észak-Bukovina) visszaszerzését szolgálta, hanem mélyen behatolt Dél-Oroszországba, egészen Sztálingrádig. A „titkos” propagandában, főként Maniu, közvetlenebb támogatást kapott.

A súlyos román veszteségekkel járt sztálingrádi csata, a háború egyik nagy fordulópontja után az angol propaganda Románia és Magyarország irányában egyaránt

² FO 898/218 Terv a magyarországi politikai hadviselésre (fogalmazvány) 24. 2. 42; ld. még FO 371/30965 Tervezet Magyarországra vonatkozóan.

³ A PWE 1942-es Romániára vonatkozó heti direktíváit lásd: FO 371/33259.

inentzívebbé vált, sürgetvén az összes csapatok visszavonását a keleti frontról és végül egy németellenes állampuccsot. Külön feladatot jelentett az, hogy mindkét országban ellensúlyozzák azon nem csupán a vagyonos osztályok körében jelentkező aggodalmakat, melyek egy szovjet megszálláshoz, illetve az ezzel feltehetően társuló társadalmi felforduláshoz kapcsolódtak. Már 1942 márciusában a PWE egy valamely formában Románia felé, Anglia és a Szovjetunió által teendő „közös politikai akció” javaslatát terjesztette elő; Maniu biztosítékot kért afelől, hogy Oroszország nem fogja „teljesen elnyomni” Romániát.⁴ Két évvel később, amikor a szovjet hadseregek elérték Románia határait, biztosítékot tettek közzé szovjet részről, miszerint a szovjet kormánynak nem áll szándékában birtokba venni a román területek egyetlen részét sem, illetve „megváltoztatni a Romániában fennálló társadalmi rendet”. Ez (az angol részről adott privát tanáccsal együtt) kétségtelenül megkönnyítette a hagyományos pártok (Maniu és Bratianu), valamint a kommunista és szociáldemokrata párt vezető közötti megegyezés tető alá hozatalát a Nemzeti Demokratikus Blokk megalakítására, amely szorosan együttműködve az ifjú Mihály királlyal, végrehajtotta az 1944. augusztus 23-i puccsot.

Magyarország esetében furcsának tűnhet, hogy az 1943. augusztus és 1944. március között eltelt hét hónap során, amikor az angolok titkos kapcsolatban álltak a Kállay Miklós miniszterelnök és Horthy kormányzó tudtával működő megadási csoporttal, az angol propaganda változatlanul szigorú és nyers hangvételű volt. 1943 februárjában a külügyminisztérium és más szervek fontolóra vették egy kevésbé negatív attitűd kialakítását, és közölték a magyarokkal, hogy az angolok nem kívánják Magyarországot darabokra törve látni, szándékukban áll viszont, hogy Magyarország jövőjét az Atlanti Charta irányítsa, noha hozzáállásukat befolyásolni fogják azon „gyakorlati lépések, melyeket maguk a magyarok tesznek”.⁵ E kérdésben a Szovjetunióval folytatott konzultáció azonban a nyár folyamán megrekedt, s a megadási csoporttal való augusztusi kapcsolatfelvételtől adott brit közlés szovjet részről nem nyert lelkes fogadtatást, úgy-hogy a brit propagandában jelentősebb változás nem mutatkozott, noha bizonyos szimpátia jelei voltak felismerhetők mind a BBC, mind pedig a „titkos” propagandában a kisgazdákat, szociáldemokratákat és a liberális csoportokat magukba foglaló ellenzéki elemek iránt, melyeket a kiváló újság, a „Magyar Nemzet” reprezentált.

Másrészt, 1943 júliusban – röviddel a megadási csoporttal történt kapcsolatfelvétel előtt – Aylmer Macartney Magyarország felé közvetített rendszeres rádióadásai megszűntek. Ezek az adások rendkívülieknek számítottak a brit délkelet-európai propagandában, amennyiben Macartney volt az egyetlen angol rádiós „egyéniség”, aki érdemi és tartós hatást tudott gyakorolni hallgatóira. Barátait és korábbi kollégáit Angliában, és úgy hiszem, barátait és egykori hallgatóit Magyarországon is lesújtotta az idén halálának híre. Lévéen kiváló, a magyar ügyekről alapos tudással rendelkező történész, a rádióadásokban érvényesülő egyéni és közvetlen stílusával az iróniát, humort, gúnyolódást és a komoly figyelmeztetéseket tartalmazó felhívásokat egyesítve, Macartney figyelemre méltó sikereket ért el egy széles magyar hallgatóréteg megnyerésében és megőrzésében.

⁴FO 898/151. R. M. memorandumja, 1942. március 13.

⁵FO 371/34447 Roberts feljegyzése, 1943. február 26. Vö.: FO 371/34490 PWE Központi Direktívák I. függeléke, A csatlóspolitiká ABC-je.

Adásai azonban erős kritikát kaptak a háborús Londonban, főként az emigrációs csehszlovák kormány egyes képviselői részéről, akik 1942 júliusában tiltakoztak a külügyminisztériumnál azon általános alapon, hogy Macartney a reakciós Horthy-rezsimet szolgálja ki, s ösztönzi Magyarország revizionista törekvéseit. A külügyminisztériumban maga Eden, a PWE-ben pedig az igazgató, Sir Robert Bruce-Lockhart némi együttérzéssel viseltettek ezen kritikák iránt, alacsonyabb szinteken azonban, a külügyminisztériumban és a PWE-ben, egyaránt magyarázni és védeni igyekeztek Macartney adásait.⁶

Macartney maga egy 1942. augusztus 21-i írásában magyarázta meg célkitűzéseit. A Magyarország felé irányuló propaganda – írta – különösen nehéz, mert a németek Magyarország számos olyan nemzeti ambíciójának kielégítését ígérhetik, melyeknek megtagadására az angolok kötelezve vannak. Mindazonáltal még mindig sok olyan tényező van, melyekre az angolok joggal apellálhatnak, nem a magyar politika végrehajtói, hanem „a mögöttük álló igen széles oligarchia” irányába. A kommunisták – írta – „minden bizonnyal erősebbek most, mint sok évvel ezelőtt voltak”; irányukban a vonzerőt a forradalom vagy szabotázs kell hogy jelentse, s „Oroszország ezt jóval hatékonyabban tudja érvényesíteni, mint mi”. Anglia szövetségesei egy „eltérő jellegű . . . széles ellenzékben” találhatók, „a haladó polgárság, a szervezett munkásság és a parasztság sorai között”. Ezeknek és „az uralkodó osztály jobb elemeinek” számos közös vonása van. Macartney következtetése így hangzott: „általában Magyarországhoz közelítvén, egyre célravezetőbb lesz külön gesztusokat tenni és tapintatosan különös szimpátiát tanúsítani ezen osztályok felé . . . Ezért egy középbal irányvonalat kell érvényesíteni, kifejezésre juttatva általában szimpátiánkat és amennyire becsületesen lehetséges, ösztönzésünket egy társadalmi reform irányában, de nem elijesztve az uralkodó osztályok ellenzéki köreit jobban, mint amennyire szükséges, s egyben megpróbálva, ahogy lehet, azon érveket hangsúlyozni, melyek vonzóak lesznek mindannyiójuk számára . . .”⁷

Az igazi forradalmár számára Macartney céljai bizonyára kishitűnek és földhöztapadtnak tűntek. De ő eredményeket akart elérni, nem pedig hőssé lenni. A magyarországi fejlemények 1943 és 1944 folyamán, melyek a Horthy-rezsim Moszkvához való közeledésében és az észak-erdélyi magyar csapatok megkísérelt átcsoportosításában érték el tetőpontjukat, azt mutatják, hogy elgondolásait a gyakorlati józan ész sugallta. Mégis egyoldalúan mint Magyarország barátját kezelték, ami a legigazabb értelemben bizonyára úgy is volt. Amikor lényegessé vált meggyőzni a magyar rezsimet arról, hogy nem remélhetik Angliától és Amerikától „megmentésüket” a Szovjetunióval szemben, elfogadhatónak tűnhetett, hogy adásait be kell szüntetni, noha ez még nyitott kérdés kell hogy maradjon. Az mindenestre bizonyos, hogy a Magyarország felé irányuló brit propaganda legnehezebb periódusában e munkához való hozzájárulása kiemelkedő volt.

Bulgária vonatkozásában, ami a BBC és más csatornák közvetítésével a brit propaganda fő témája volt, nem sokat számított az, hogy az ország formálisan nem volt hadiállapotban a Szovjetunióval: a bolgárok, elfoglalván hatalmas területeket Görögországtól és Jugoszláviától, szabaddá tették az utat a német katonák számára, hogy

⁶ FO 371/30965 Ripka levele. 1942. július 1., R. M. feljegyzése 1942. július 25., Lockhart feljegyzése 1942. augusztus 3.

⁷ FO 893/217 FRPS irat; Propaganda Magyarország irányában. 1942. augusztus 28. a PWE 1943. májusi nézetére vonatkozóan lásd: FO 371/34440 Barker feljegyzése 1943. május 16.

felvonuljanak és harcoljanak az oroszok ellen, ami gyakorlatilag éppoly rossz volt, mintha maguk háborúskodtak volna az oroszokkal. Az angol propaganda feltevése az volt, hogy Bulgáriában három politikai csoport van: 1. a szám szerint kevés németbarát (mint Peter Grabovsky belügyminiszter, és Hristo Lukov tábornok, akivel 1943 elején merénylet végzett);

2. a „várankozási politika” hívei, „attentistes”, jóval nagyobb számban, akik kompromisszumot reméltek a szövetségesekkel, s akik közé (1943 júniusig) feltehetően odatartozott Borisz cár, a Filov-kormány néhány tagja, néhány katonatiszt és a parlamenti ellenzék tagjai;

3. „a Borisz-rezsimmel és a németekkel elszántan szemben álló elemek, köztük az agrármozgalom: szám szerint hatalmas, de amorf tömege; a jelentékeny, valószínűleg kisebb számú, de jobban szervezett kommunista mozgalom, és végül a disszidens katonatisztek egy csoportja . . . mely feltehetően jól szervezett, de amely csoportról nagyon keveset tudunk.” Úgy tudták, a csoportok között kapcsolat volt; az agráriusok és kommunisták együttműködhetnek egy, a rezsim elleni puccs támogatásában (noha „ez a szövetség valószínűleg felbomlik azután”); ha az orosz csapatok az angol-amerikai egységek előtt jelennének meg, minden felkelés feltehetően kommunista vezetéssel menne végbe.

Az angol propaganda célja, amint 1943 júniusában – az Olaszország elleni szövetséges invázió előestéjén – meghatározták, abban állt, hogy a Balkán védelmét célzó német tervek számára beszámíthatatlan eszközzé tegyék a bolgár hadsereget. Ezt az „attentizmus” (a várankozási, kivárási politika) veszélyeinek kimutatásával valószínűsítették meg, kétségeket és aggodalmat terjesztve a németbarát és „kérdéses” elemek között, és bátorítva a „forradalmi elemeket”; végül rámutatva, hogy „nincs lehetőség egy külön bolgár háborúra, csak egy, az Egyesült Nemzetek elleni háborúra”.⁸

Az Olaszország elleni szövetséges invázió sikere után az angol propaganda a csatlós-államok és különösen Bulgária irányában intenzívebb fázisba lépett, ugyanis az angolok úgy vélték, indokolt remények vannak Bulgária Hitlertől való leválasztására. Közvetlen alkalmat – és problémát – jelentett Borisz cár hirtelen és rejtélyes halála, Hitlernél tett látogatását követően. Az angolok – kapcsolatban lévén a nagyon erősen Borisz-ellenes baloldali agráriusokkal – hasonlóképpen erőteljes Borisz-ellenes vonalat követtek propagandatevékenységükben; a BBC fő bemondói egy vezető agrárius, Dimitri Matsankiev és Borisz egyik ádáz ellenlábasa, Karastoyana asszony voltak; az az energia, mellyel utóbbi Borisz elleni támadásait folytatta, időnként már károsnak bizonyult, és csillapítani kellett. Jeruzsálemből, angol felügyelet alatt, a baloldali agráriusok vezetője, Dr. G. M. Dimitrov sugárzott adásokat Bulgáriába, hasonló szellemben. De amikor Borisz ilyen váratlanul és furcsa körülmények között meghalt, az angolok felismerték, hogy a bolgár lakosság jelentős részében egy ideiglenes Borisz-párti érzelmi hullám: fog bekövetkezni, különösképpen azon gyanúk és híresztelések miatt, melyek szerint halálában a németeknek részük volt, s hogy valójában ő ellenállt Hitler nyomásának, aki a háborúban való aktívabb részvételt követelte.

⁸FO 898/147 Munkaterv Jugoszláviára, Görögországra és Bulgáriára vonatkozóan, 1943. június 7.

Hogy miként volna a legszerencsésebb e helyzetet kezelni, az kérdéses volt, s egy meglehetősen éles vita alakult ki a PWE londoni és kairói szervezete között. A londoni PWE az alábbiakat táviratozta Kairóba szeptember 8-án: „veszélyesnek és logikátlannak tekintjük, ha megváltoztatnánk a fordulat nyomán Borisszal szembeni attitűdünket, mivel ezzel úgy tünne, elnézzük neki múltbeli tetteit. A BBC részéről Borisz cár ellen halála óta személyes támadás nem történt, bár idézték a meglehetősen erős angol sajtókritikát, hogy tanúsítsák a brit közvélemény teljesen indokolt hozzáállását . . . Tudatában vagyunk a nemzeti szentimentalizmus jelenlegi hullámának, de ezt tekintsék úgy, mint ami elkerülhetetlenné teszi, hogy erőteljesen rámutassunk a bolgárok számára arra a veszélyes helyzetre, amelyben őket néhai cáruk politikája hagyta. Fő célkitűzésünk láttatni velük a jövőt és hasznosítani a jelen helyzet által kínált lehetőséget . . .” A kairói PWE nézete más volt: „a pillanat rendkívül kedvező számunkra . . . Bulgáriát a szláv szentimentalizmus és a fájdalom hulláma borította el . . . Akciónk nyilvánvaló vezérfonala, hogy kiaknázzuk a nemzeti zavarodottság és reményvesztettség érzését . . . Sajnálatos módon azonban a BBC Borisz cár halála után is folytatta az ellene irányuló szidalmazó személyes támadásokat, mely politikájuk jellemzője volt egy bizonyos ideje a múltban.”⁹

Valójában Borisz halála Bulgáriában semmiféle közvetlen felfordulást nem idézett elő; még ha a brit propaganda másként is kezelte volna a helyzetet, akkor is nagyon kétséges, hogy ilyen zavarokat elő tudott volna idézni. 1943 őszén a brit katonai tervezők és Churchill gondolatait annak a lehetősége foglalkoztatta, hogy az újonnan szerzett dél-itáliai támaszpontokról bombatámadásokat intézzenek Szófia és más bolgár városok ellen, annak érdekében, hogy Bulgáriát a háborúból való kilépésre és mindenképpel előtt csapatainak Jugoszláviából és Görögországból való kivonására kényszerítsék.¹⁰ Ezek ténylegesen, egy bizonyos értelemben, „politikai hadviselési” támadások akartak lenni, s a PWE-n belül vita volt a tekintetben, hogy a legnagyobb politikai eredmény vajon egy főként Szófia elleni, koncentrált, néhány napig tartó offenzíva, vagy pedig hosszabb perióduson keresztül alkalmazott kisebb bombázások révén érhető-e el.¹¹ Az előbbi vélték hatékonyabbnak, de gyakorlatilag sohasem állt rendelkezésre elegendő angol és amerikai légi erő ahhoz (más feladataik miatt), hogy egy koncentrált támadást megvalósítsanak. (Nem kétséges, hogy Szófia lakossága 1943 decemberben, majd 1944 januárban tapasztalván először légitámadásaikat, úgy gondolta, ezek éppen elég koncentráltak voltak.)

A tervezők elképzeléseiben e bombázási stratégia nem korlátozódott Bulgáriára; a brit vezérkari főnökség elsőbbségi listáján az első helyen Szófia, aztán Budapest, majd Bukarest következett; a sorrendet nagyrészt gyakorlati és technikai tényezők határozták meg. Hasonló okokból vált Szófia az első támadási célponttá; 1944. január végén a PWE „a szövetséges légitámadások intenzívebbé tételét és az új célpontok megválasztását”, továbbá „a légi erők és a politikai hadviselés műveletei közötti lehető legteljesebb összehangolást” érvényesítését sürgette.¹² (Meg kell említeni, hogy erre az időszakra az SOE már

⁹FO 898/147 FO Pilot 2803. sz. távirata Kairóba, 1943. szeptember 8. A PWE bolgár szekciójából M. E. a PWE londoni központjához, 1943. szeptember 9.

¹⁰FO 898/437 Légügyi Minisztérium OZ 3272 1943. október 20.

¹¹FO 371/39252 A. W. Noble feljegyzése, 1944. február 16.

¹²FO 898/147 Lucas Brooks-hoz, 1944. január 29.

kapcsolatban állt a Bolgár Hazafias Fronttal, amely a légitámadások felújítását kívánta, amit fel tudtak használni saját ellenállási céljaik érdekében.) 1944 január végén is a PWE (a külügyminisztériummal és a SOE-val karöltve) sürgette Budapest bombázását.¹³ Ez, ismét gyakorlati okokból, egészen Magyarország 1944 márciusi német megszállását követő időig nem következett be. De február végén figyelmeztető röplapokat dobtak le Budapestre, és ezt a figyelmeztetést a Magyarországra irányuló rádióadásokban folytatták.¹⁴

A bombázás és propaganda stratégiai célokból történt összekapcsolási kísérletének legfőbb célja volt – azon törekvés kiegészítéseként, hogy megszakítsák a hírközlést, és zavarják a közigazgatást, továbbá megrendítsék a polgári lakosság hangulatát – meggyőzni a „csatlós” országokat arról, hogy csak egyetlen háború van, hogy a magyarok és románok nem lehetnek az angolok barátai, miközben háborút folytatnak az oroszok ellen, s hogy azon tényről, miszerint nem voltak hadiállapotban Oroszországgal, a bolgárok nem várhatnak segítséget az angoloktól és amerikaiaktól. A PWE 1944. április 19-i direktívája kijelentette: „A balkáni csatlósok most ismerik fel, hogy két tűz közé kerültek, s egy egyesített angol–amerikai–orosz stratégiával állnak szemben. A Magyarország és Románia elleni légitámadások a hátráló ellenség erőforrásaira mérnek csapásokat, s így az olaszországi támaszpontok bombázói a Vörös Hadsereg taktikai légierejét képezik. Míg a csatlósok elleni szövetséges támadás egysége teljes, minden politikai akciót összhangban valósítunk meg.”¹⁵

Sajnos, ezen angol–amerikai–orosz akcióegység nem volt olyan egészen teljes, mint azt a PWE szerette volna. 1944 januárban a PWE javaslatokat terjesztett elő a bulgáriai politikai hadviselés követelményeiről. 1944. júliusban viszont Bruce-Lockhart, a PWE igazgatója a következőket írta: „Az orosz együttműködés értékes lenne, de sajnálatos módon képtelenek vagyunk ebben az irányban nagyobb előrehaladást elérni.”¹⁶ Általában, amire az angol propagandistáknak szorítkozniuk kellett – eltekintve azon információk felhasználásától, melyeket a szovjet kormánnyal való cseréjéből, a külügyminisztérium adhatott nekik –, az a szovjet „szabadság-állomás” délkelet-európai országok felé sugárzott adásainak gondos nyomon kísérése volt, illetve – amennyire lehetséges – saját propagandájuk összehangolása a szovjet propagandatémákkal.

A „csatlósok” elleni légitámadások propagandamunkában megvalósítandó kiaknázásának volt egy sajátos problémája; elméletileg ezen támadások katonai célpontok ellen irányultak, s részben ez igaz is volt, de ugyanilyen fontos volt a hozzájuk kapcsolódó politikai hadviselési célkitűzés. Amint azt egy Bulgária bombázásáról szóló PWE-irat rögzítette: minthogy támadásaink, legalábbis névleg, még mindig katonai célpontokra irányulnak, azt kell mondanunk: azért bombázunk benneteket, mert vasútjaitokat és háborús berendezéseiteket Németország használja. Nem mondhatjuk: »azért bombázunk benneteket, mert csapataitok Jugoszláviában és Görögországban vannak.« Ezért a csapatok visszavonására vonatkozó követelésünket többé-kevésbé pusztába kiáltott szóként, a támadásokkal csak határozatlanul összekapcsolva kell hangoztatnunk.”¹⁷ Hasonló problémák jelentkeztek 1944 tavaszán Budapest és Bukarest bombázásával kapcsolatban.

¹³ FO 898/218 E. B. feljegyzése, 1944. január 21.

¹⁴ FO 898/218 Kairói Pilot 471. sz. távirat, 1944. február 28.

¹⁵ FO 898/218 FO. Pilot 3315. sz. távirata Washingtonba. 1944. április 19.

¹⁶ FO 898/147 Lucas Brooks-hoz, 1944. január 1., Bruce Lockhart feljegyzése, 1944. július 19.

¹⁷ FO 898/147 E. B. Lucas-hoz, 1944. február 5.

Az ilyen „politikai hadviselési” bombázás erkölcsös mivolta természetesen megkérdőjelezhető, mint ahogy más összefüggésekben meg is kérdőjeleződött. Amit mentesükre felhozhatunk, az legalábbis annyi, hogy azon angol propagandisták, akik az ilyen bombázás mellett kiálltak, maguk is jelentékeny tapasztalatokkal bírtak, 1944-ben a V¹-ekkel és V²-kel kapcsolatban is. Sőt, mint azt fentebb megállapítottuk, Bulgária esetében a bolgár ellenállási mozgalom kívánta a bombatámadásokat, vagy legalábbis így informálták azon angol tiszteteket, akikkel kapcsolatban álltak.

Jugoszlávia, Görögország, Albánia

Ezen megszállt országok mindegyikében a fő probléma, amivel az angolok szembekeverültek, az volt, hogy miként biztosítsák a kommunisták által vezetett és a többi tényleges vagy potenciális ellenállási erők egységét vagy legalábbis miként kerüljék el azok egymás elleni harcait. Görögországban a háború bizonyos periódusaiban úgy tűnt, hogy az angolok sikerrel jártak, de nem sokáig. Albániában egy rövid időszak, 1943 nyara volt az, amikor az angol törekvés sikerülni látszott, de reményeik hamarosan meghiúsultak. Jugoszláviában sohasem jártak sikerrel (nagyreszt a Draža Mihajlović) vezette szerb nacionalista erők és az olaszok, illetve németek közötti kollaboráció mértéke miatt).

Mihajlović esete kiemelkedő példája azon veszélyeknek, melyek egy propaganda-kampány elégtelen tényalapra történő támaszkodásából származhatnak. 1941 őszén, amikor az angolok a szerbiai ellenállás egyik vezetőjeként először hallottak Mihajlovićról, akit elismert és támogatott a száműzetésben levő jugoszláv kormány, úgy tűnt, kapóra jön a megszállt Európa első aktív ellenállási vezetőjeként, aki egy olyan időszakban jelent meg, amikor a háború kedvezőtlenül alakult – az USA még nem kapcsolódott be közvetlenül –, s amikor úgy vélték, példaként és ösztönzéseként szolgálhat más országok jövőbeli ellenállói számára. A száműzött kormány útmutatásával az angolok lelkesen hozzáfogtak, hogy reklámot csináljanak Mihajlovićnak a rádió és sajtó keresztül. Amikorra aztán félreérthetetlenül világossá vált az angolok számára, hogy a kommunisták vezette partizánok jóval aktívabban álltak ellen, mint Mihajlović, illetve, hogy Mihajlović és a partizánok elkeseredett ellenségekké váltak, nehéz volt megszüntetni a politikai és propagandatámogatást – annál is inkább, mert akkoriban valóban csak nagyon csekély anyagi támogatást tudtak küldeni Jugoszláviába. Ráadásul a száműzetésben levő kormány Mihajlovićot hadügyminiszterévé tette. A PWE 1942 első hónapjaiban kiadott direktíváiban különböző figyelmeztető jeleket adott, de a kampány, amely a jugoszlávokat a Mihajlović körüli tömörülésre szólította fel, folytatódott. Nyáron a PWE közölte értesülését a külügyminisztériummal, miszerint Jugoszláviában az ellenállási tevékenységet javarészt a partizánok irányítják és nem Mihajlović; az oroszok nyilvánosan támadni kezdték Mihajlovićot az olaszokkal és a szerb bábvezérrel, Milan Nediccsel való kollaborációja miatt. Ősszel a PWE javasolta a külügyminisztériumnak, hogy a propaganda-politikát újra kell gondolni, és hogy a partizánok tevékenysége nem ignorálható, illetve nem tulajdonítható tévesen Mihajlovićnak. Ennek eredményeként a külügyminisztérium beleegyezett abba, hogy a partizánok tevékenysége – amennyire az angolok ismerik – a BBC és más csatornák útján publicitást kapjon, de úgy, hogy „hazafiaknak” és ne „partizánoknak” nevezzék őket.

A „hazafiak” kifejezés használata azt szolgálta, hogy elkerüljék Mihajlović megsértését, akivel kapcsolatban az angolok még mindig azt remélték, hogy aktív, becsületes ellenállási vezetőt faraghatnak belőle. Mindez azonban egyszerűen dühbe gurította őt, és tiltakozott kormányánál. Decemberben Jugoszlávia ifjú királya, Péter, tiltakozott Churchillnél, arra panaszkodva, hogy a BBC dicséri a partizánokat.¹⁸ A „hazafiak” dicsérete a BBC részéről (és esetenként a „partizánok” is becsúsztak az adásokba) az SOE-t is felmérgeztette, ugyanis ők 1943 első hónapjaiban keményen dolgoztak azért, hogy Mihajlovićot megnyerjék az együttműködés számára. Az SOE írta a külügyminisztériumnak 1943 áprilisában: „ami az erkölcsi támogatást illeti, míg (Mihailović) feltehetően jobban tudja, mint bárki más, hogy többé-kevésbé elismert vezetői posztját . . . nagymértékben a BBC által nyújtott támogatásnak köszönheti, addig ezt többé-kevésbé semlegesítik a múlt év novembere óta a BBC-n keresztül a partizánoknak adott támogatással.”¹⁹ Az SOE igazgatója egy PWE-hoz intézett levelében kijelentette, hogy „azt mondják, bizonyos elemek a BBC jugoszláv szekciójában lelkes pártfogói a partizánoknak” (mintha ez egy veszélyes dolog lenne).²⁰ A külügyminisztérium azonban úgy gondolta, hogy a BBC folytathatja a „hazafiak” kifejezés használatát, de nem a „partizánok”-ét.²¹ Ezután derült ki, hogy a „partizánok” szó használatában a fő vétkes a száműzetésben levő jugoszláv kormány szerb tagja, Milan Grol volt; ez azonban nem csillapította Mihajlovićot, aki egy üzenetet küldött, melyben egy néhány héttel korábbi, élesen angolelles beszedét mentegette, részben utalván „a londoni rádió azon közvetítéseire, melyek határozottan az emberek hangulata és vágyai ellen hatnak”.²²

1942–1943 tele folyamán a PWE és a BBC számára a fejfájást leginkább azon heti adások okozták, melyeket a „Katonai Kabinet” néven ismert fiatal szerb katonatiszti csoport szerkesztett, a külügyminisztérium és a száműzetésben levő kormány közötti egyezmény alapján, Mihajlović dicséretére, és melyek a legerősebb denúciálását tartalmazták Mihajlović belső ellenségeinek, beleértve a partizánokat is (noha ezt a szót nem használták). Ezen adások teljes mértékben ellentmondtak az egység szorgalmazásának, mely a PWE alapvető politikája volt, s 1942 őszén a PWE arra intette a külügyminisztériumot, hogy ha ezeket nem lehet leállítani, az csak sikertelenségre vezethet. Április végén azonban a száműzetésben levő kormány – illetve inkább a fiatal tisztek – elhatározták az adások megszüntetését, az alábbiakat írván a BBC-nek: „az a propaganda, melyet a BBC közvetít Jugoszláviába, teljes mértékben különbözik a királyi jugoszláv kormány katonai adásai által folytatott propagandatevékenységtől . . . Mihajlović tábornok szerint ez az eltérés nagyon komoly bomlást okoz a jugoszláv harcosok sorában . . .” A száműzetésben levő kormányhoz küldött brit nagykövet sajnálkozását fejezte ki e döntés felett, és a külügyminisztériumnak a BBC-ben meglevő állítólagos „erős baloldali szimpátiáról” írt; a külügyminisztérium azonban a döntést a mennyből aláhullott ajándéknak tekintette, amit abszolút örültség lenne visszautasítani.²³ Ugyanazon nagy-

¹⁸ FO 271/33474.

¹⁹ FO 371/37584 Pearson levele, 1943. április 12.

²⁰ FO 371/37584 C. D. levele, 1943. április 13.

²¹ FO 371/37584 Sargent levele, 1943. április 21.

²² FO 371/37584 Mihailović távirata. 1483.77., 1943. április 16.

²³ FO 371/37584 Rendel levele, 1943. május 1.

követ az alábbiakat írta a PWE-ről néhány héttel később: „Attól tartok, hogy a PWE nincs jóindulattal Mihajlović irányában, és hogy szimpátiájuk általában inkább a partizánok oldalára állítja őket.”²⁴

Mihajlović továbbra is küldözte tiltakozásait a BBC tevékenysége miatt. 1943. júliusban arról panaszkodva, hogy utóbbi „nyílt kommunistabarát propagandát” csinál – ez az angol kormány két minisztere, Lord Selborne, az SOE vezetője, és Brendan Bracken tájékoztatásügyi miniszter közötti összeütközésre vezetett.²⁵ 1943 októberben a Mihajlovićhoz kiküldött angol főtiszt jelentette, hogy előbbi „megtiltotta a londoni adások hallgatását”.²⁶ 1943 decemberére Mihajlović új csatornát alakított ki saját propagandája számára: rádiókapcsolata volt az egyesült államokbeli jugoszláv nagykövettel, és üzeneteit ezután egy állítólag „Jugoszlávia erdőiben és hegységeiben” levő állomás közvetítette, amely „YTG Állomás”-ként is ismeretes. Ezen adások azután is folytatódtak, hogy az angolok megszakították a kapcsolatot Mihajlović-csal de – amennyire ez ismeretes – sohasem használta fel ezeket a BBC.

Mindezenközben angol tisztek közvetlen kapcsolatba léptek a jugoszláv partizánokkal 1943 április–május folyamán, és azt találták, hogy utóbbiak éppúgy haragudtak a BBC-re, mint Mihajlović. Úgy látták, hogy a partizánokat természetesen eléggé elkeserítette mindaz, amit a BBC részéről ellenségük, Mihajlović irányában mutatott elismerésként értékelt, lebecsülve az ő saját eredményeiket; haragosak voltak azon vádak miatt is, melyek néhány vezetőjükkel szemben a BBC adásaiban hangzottak el – melyek valójában minden bizonnyal a „Katonai Kabinet” adásai voltak, de a BBC-t tették érte felelőssé, és amely adások emlékezete nagyon hosszú ideig tovább élt, és fájdalmas nyomot hagyott.

1943 szeptemberében Deakin alezredesnek (az első angol tiszt volt, aki 1943 május végén eljutott a partizán főhadiszállásra) hivatalos tiltakozást adott át, hogy továbbítsa azt az angol közel-keleti főhadiszállásra és a külügyminisztériumba. A főbb kifogások a következők voltak: a partizánokat gerillákként vagy hazafiakként említik; Mihajlovićot mint felszabadítót reklámozzák; pontatlan információkat adnak a partizán erők műveleteiről, és azt sugallják, mintha angol tisztek irányítanák azokat; a BBC tanácsa, hogy ne lépjenek akcióba, míg erre Londonból felhívás nem érkezik. Deakin mindezt kiegészítette saját megjegyzésével: a partizánoknak „a BBC naponta azt mondja, hogy amíg nem szólnak, ne csináljanak semmit, és hallgatniuk kell a pontatlan és tendenciózus híreket . . . Ez igazolható”. Hozzátette, hogy a BBC propagandájának vonala „felénk csak bizalmatlanságot kelt, nemcsak a partizán hadsereg, de általában a lakosság soraiban is”. Ezután a bolyongó férjének visszatérte évekig türelmesen váró Penelopé történetére utalva, Deakin ezt írta: „lényegbevágó, hogy a várakozás régi Penelopé-témájával határozottan felhagyjunk. Ez mindenképpen figyelmen kívül van hagyva.” Néhány nappal később újabb üzenetet küldött. „A BBC mind ez ideig állandó forrása a haragnak, de az utóbbi két nap javulását elégedettséggel nyugtázzák. Fontos, hogy ez továbbra is megmaradjon, mert

²⁴ FO 371/37588 Rendel levele, 1943. július 9.

²⁵ FO 371/37589 Selborne levele. 1943. július 22., Bracken levele. 1943. július 31.

²⁶ FO 371/37591 Armstrong üzenete, 1943. október 20. *Milovan Gyilas* Wartime (1977) c. munkájában írja, hogy már 1943 tavaszán „Csetnyik tisztek megtiltották, hogy hallgassák a BBC-t, mert az jelentéseket közölte a partizánharcokról”. (226. old.)

itt aránytalan jelentőséget tulajdonítanak a BBC kijelentéseinek.”²⁷ A Londonból érkező szóra való várakozás „Penelopé”-témája fölöttébb fájdalmas pont volt a partizánok számára, hiszen „a szóra való várakozás” Mihajlović jelszavára vonatkozott, az ő alibije volt saját tétlenségére az ellenállási mozgalomban; másrészt a partizánok 1941 augusztusától az „azonnali cselekvés”-re törekedtek, bármilyen kockázatot is foglalt az magában. Az angolok a maguk részéről attól tartottak, hogy egy Olaszország elleni sikeres invázió – itt is a szövetségesek partraszállására számítván – egy idő előtti általános felkelésre vezethet a Balkánon (mint ahogy szinte mindenütt számítottak is a partraszállásra Jugoszláviában, Albániában és Görögországban). Előre látván ezt a situációt, a PWE ezen három ország számára készített 1943. június 6-val keltezett „munkaterve” az alábbiakat rögzítette.

„Az Olaszország elleni szövetséges hadművelet esetében, mellyel nem kapcsolódnak egybe nagyobb arányú műveletek a Balkánon, a politikai hadviselést a vezérkari főnökség instrukciói alapján kell folytatni a tekintetben, hogy milyen akciót kívánhatunk a görög és jugoszláv néptől. Ha olyan döntés születik, mely szerint ne szólítsuk fel őket a segítség nélküli általános akcióra, a spontán zendülések elkerülése nehéz lesz. A politikai hadviselés ez esetben arra törekedjék, hogy az energiákat hasznos irányokba terelje, és a minimumra korlátozza az idő előtti hiábavaló emberáldozatot. Ennek érdekében azonnal rendkívüli felhívásokat kell eszközölni a rádió és röplapok útján, a közel-keleti angol főparancsnok felhatalmazása alapján . . .”²⁸

Ez a terv jó szándékú, de amint a dolgok alakultak, teljesen irreális volt. Az angol figyelmeztetéseknek csekély hatásuk volt. A szövetségesek balkáni partraszállására vonatkozó általános várakozás fő következménye az volt, hogy elmélyült az ellentét vagy a nyílt háborúskodás a kommunisták vezetete ellenállási szervezet, illetve riválisaik vagy ellenzőik között. Az angol propaganda vajmi keveset tehetett ennek elkerülése vagy korlátozása érdekében.

Mindazonáltal az emberek ezekben az országokban továbbra is hallgatták a BBC-t. 1944 folyamán a Szerbiában tartózkodó angol katonatisztek jelentései ezt mutatták; egyikük, aki 1944 áprilistól októberig a szerb partizánokkal volt együtt, azt írta, hogy „azon kívánságuk, hogy a BBC-híreket szerbül hallhassák, oly nagy volt, hogy napi két adásba kellett ezen híreket beosztanunk, délután 1¹⁵ és 3h-ra . . . Amikor normandiai partraszállásunk híreit vettük, a partizánok lelkesedése . . . körülbelül 500 lövedék el-lövöldözését eredményezte.”²⁹

Az angol kapcsolatok az albán partizánokkal időről időre feszültté váltak a BBC közleményei (vagy téves közleményei) miatt. Amikor 1943 őszén az albániai vezető angol összekötő tiszt írásba foglalt kötelezettséget csikart ki a nacionalista Balli Kombetartól a németek elleni harcra, a kommunisták vezetete partizánokat felbőszítette az a kijelentése,

²⁷ WO 202/339 Idevágó üzenetek. 1943. szeptember 17., 19. és 21. A partizán főhadiszállás tiltakozása arra is figyelmeztet, hogy amennyiben a helyzet nem javul, a szovjetek által támogatott Szabad Jugoszlávia Rádió harcot indít a BBC ellen.

²⁸ FO 898/147 Munkaterv Jugoszláviára, Görögországra és Bulgáriára vonatkozóan. 1943. június 6.

²⁹ WO 202/155 R. F. Saunders őrnagy jelentése. 1944. október 15. Lásd még *Gyilasz*: Wartime, 370. old. „még ha jobban is bíztak a szovjet kormányban, a legfelsőbb parancsnokság szívesebben hallgatta a BBC-t, mint a moszkvai rádiót, tekintettel előbbi frissebb és pontosabb híreire.”

hogy ő felkérte a BBC-t, e tény közlésére, illetve hozzátette, hogy a partizánok „az őket megillető mértéken túl részesedtek a BBC publicitásában”.³⁰ A partizánok azt sem vették jónéven, hogy 1944 májusában a BBC a szovjet támogatást élvező Szabad Jugoszlávia Rádió (feltehetően rosszul értelmezett) adására támaszkodva jelentette, hogy Korca dél-albániai várost elfoglalták Tito marsall partizánjai (az albán partizánok helyett).³¹ Indokoltnak tűnik arra következtetni, hogy az ezen kérdésekben megnyilvánuló szélsőségesen albán érzékenység azt a fontosságot mutatta, amit ők a BBC albán adásainak tulajdonítottak.

A Görögország felé irányuló propagandának két fő és megoldatlan problémája volt: az időnként aktív háborúskodás formáját öltő összeütközés a kommunisták által vezetett EAMB/ELAS és más, angolok által támogatott ellenállási szervezetek között, másrészt az a tény, hogy az angol kormány segíteni igyekezett a népszerűtlen II. György király Görögországba való visszatérését, mely politikáért Görögországban erősen megnehezítettek, még ha maguk az angolok mindig azt mondták is, hogy a végső döntés a görög népre tartozik a felszabadulás után.

Hogy megbirkózzanak ezen problémákkal, egy 1943. június elejéről származó PWE „munkaterv” azt javasolta, hogy a görögországi propagandának „elő kell mozdítania a különböző gerillacsoportok közötti együttműködést, összekapcsolván tevékenységüket a szövetségesek Mediterraneumon zajló hadműveleteivel, figyelmeztetve őket, hogy a politikai nézetkülönbségek rendezésének ideje a felszabadulás után és nem előtte van, . . . és tartózkodva egyes vezetők vagy csoportok megkülönböztetett kezelésétől; egyszerűen »fel kell készítenie a görögöket a görög király és kormány elfogadására a görögországi szövetséges hadműveletek idején«”.³²

Meg kell azonban állapítanunk, hogy ezt a némiképpen irreális propagandatervet részben felsőbb szervek kényszerítették a PWE propagandistáira (és a BBC görög szekciójára). Egy 1943. május 24-ről származó, a külügyminisztériumnak szánt PWE-memorandum kijelentette, hogy a PWE „számos nehézséget” érez annak módját illetően, ahogyan a propaganda összekapcsolódik az EAM/ELAS-szel folytatott tárgyalásokkal, amelyek utóbbiak egyesítését célozták a többi „Nemzeti Csapatok”-ként ismert csoporttal. A PWE szerint az EAM jóval jelentékenyebb erőt képvisel, mint a Nemzeti Csapatok, és hozzátette: „a legaggasztóbbnak azt a javaslatot véljük, . . . miszerint a PWE-t kellene felszólítani arra, hogy vádolja az EAM politikai vezetőit azzal, hogy haszonlesők, akik a hatalom megragadását tervezik saját önző céljaik érdekében . . . Attól tartunk, hogy . . . egy ilyen lépést még azok is a görög belügyekbe való illetéktelen angol beavatkozásnak tekintenék, akik nem támogatják vagy ellene vannak az EAM-nak. Ezáltal a görögországi angol propaganda presztízse károsodna.”³³ Ezt egy kairói angol szervekhez küldött PWE-távirat követte, mely közölte, hogy „amint lehetséges”, erőfeszítéseket tesznek Kairó javaslatainak érvényesítésére, de hozzátette: „még mindig nyugtalanok vagyunk az EAM-vezetők elleni vádakra vonatkozó javaslattal kapcsolatban, és kérjük önöket, tartsák

³⁰ WO 204/2557 B8 Félhavi értékelés. 1943. november 17.

³¹ WO 204/9531 B8 Section HQ Force 266 CMF. 1944. május 23.

³² FO 898/147 Munkaterv Jugoszláviára, Görögországra és Bulgáriára vonatkozóan. 1943. június 6.

³³ FO 898/152 E. B. feljegyzése Scarletthez. 1943. április 25.

szem előtt annak elkerülhetetlen visszaüteseit . . . az angol politikai hadviselés egészére . . .”³⁴ A PWE-nek a görögországi propagandapolitika újragondolását sürgető kifogásai azonban nem érvényesültek, noha a következő évben az EAM/ELAS vezetők denunciójára vonatkozó ismételt javaslatok gyakorlati megvalósítás nélkül maradtak; de ez nem a PWE-nek volt köszönhető. Ami bizonyosnak tűnik, az az, hogy a külügyminisztérium és a kairói politikai szervek nagymértékben túlbecsülték az angol propaganda lehetőségeit az EAM/ELAS vezetők saját katonáik feletti hatalmának, befolyásának megtörését illetően, de túlbecsülték lehetőségeit II. György király népszerűsítése terén is (hogy ti. elfogadhatóvá tegyék a görög nép számára); maguk a propagandisták szerényebb és realistább állásponton voltak saját lehetőségeiket tekintve.

Mindebből világos, hogy míg a rádió – elsőként és kiváltképp a BBC – az angol propaganda leghatásosabb fegyvere volt Délkelet-Európában, addig ez csak akkor számíthatott teljes sikerre, ha az angol kormány politikája és akciói összhangban voltak a tényleges helyzettel és a közhangulat állapotával az érintett országban.

Propaganda a röplap és a nyomtatott szó útján

Kiegészítvén a rádiót, a légierevel és egyéb eszközökkel terjesztett röplapok és más nyomtatott anyagok hasznos propagandafegyvernek bizonyultak az angolok számára. De a repülőgépek hiánya és a legyőzendő távolság miatt viszonylag kevésbé lehetett hasznosítani ezeket egészen 1943 őszéig, amikor a szövetségesek olaszországi inváziója új, Délkelet-Európához jóval közelebbi légitámaszpontok kialakítását tette lehetővé. Görögország kivételt jelentett, minthogy a Közel-Keletről felszálló Királyi Légierő számára jóval elérhetőbb volt. A Görögország feletti röplapszórások 1941 végén kezdődtek, és 1942 első öt hónapjában légi úton már rendszeresen eljutottak a két hírlap, az „Eleftheros Logos” és az „Eleftheria” példányai Görögországba. A hangnem erősen hazafias volt, és a görög hadsereg olaszok elleni 1940–41-es háborújában elért heroikus eredményeire utalt. Az egyik első, 1941 novemberéből származó röplap, melyet látszólag egy Athénban működő szervezet bocsátott ki, „Tartsd magasra a szabadság fáklóját” címet viselte, és a görög hadsereg egy évvel korábbi, Koritsaba történt győzedelmes bevonulását idézte fel (a dél-albániai Korca városáról van szó), majd kijelentette: „becsületbeli ügyünk folytatni a szent harcot és ugyanúgy magasra tartani a Szabadság fáklóját.”³⁵

1943-ban óhatatlanul felvetődtek a Görögországgal kapcsolatos politikai problémák. Februárban a külügyminisztérium azt javasolta, hogy II. György népszerűsítése érdekében dobják le a király fényképeit Görögország felett. A PWE nézete az volt, hogy „ilyen fényképek ledobásának célszerűsége fölöttébb kérdéses: a Görögországból érkező jelentések szinte egyhangúan a király népszerűtlenségéről és a görögök abbéli aggodalmairól számolnak be, nehogy erőszakkal rájuk kényszerítsék őt az angolok; és a pusztán ténye annak, hogy a Királyi Légierő szórja a fényképeket, nagyon könnyen megerősítheti ezen aggodalmakat.”³⁶ Nem ismeretes, hogy vajon ledobták-e a fényképeket vagy sem, de a legvalószínűbb az, hogy nem, ugyanis a következő év szeptemberé-

³⁴FO 898/152 FO Pilot 1796. sz. távirata Kairóba (az államminiszterhez). 1943. június 1.

³⁵FO 898/437.

³⁶FO 898/437 E. B. G.S.O.-hoz, 1943. február 11.

ben Lord Selborne, az SOE-t irányító miniszter azt írja a külügyminisztériumhoz, hogy az angol propaganda sohasem törekedett Görögország királyának „reklámozására”.³⁷

Olaszország szövetségesek általi megszállása után a katonai tervezők figyelme Bulgária felé fordult, és 1943. október 25-én, miután az egyesített angol–amerikai vezérkari főnökség utasításokat adott szófiai katonai objektumok bombázására, a PWE kairói hivatalát olyan röplapok elkészítésére kérték fel, melyek Hamburg pusztulásának fotóját mutatnák, s amelyeket a RAF dobna le a támadások során.³⁸ Az első Szófia elleni légitámadás után röplap készült Plovdivra dobandó; lángnyelveken keresztül írott figyelmeztetés szólt Plovdiv lakóihoz, óvakodjanak attól, ami Szófiában történt: „evakuáljátok Plovdivot most”.³⁹ 1944 első felében angol röplapok egész sorát szórták Bulgáriára. Májusban egy „Sztálin marsall figyelmezteti Bulgáriát” című röplap idézte Sztálin május 1-i parancsát, és összekötve mutatta a szovjet, angol és amerikai nemzeti lobogókat. Egy másik, a bolgár katonákat a jugoszláv és görög területek kiürítésére felszólító röplap egy égő parasztházat mutatott, melynek tulajdonosa két libának a hajszolásával volt elfoglalva, az egyikén Görögország, a másikon Jugoszlávia felirat szerepelt.⁴⁰ Bulgária felett és a tényleges bombázások előrejelzéseként Budapest felett is ledobtak olyan röplapokat, melyeken egy óra a tizenkettő előtti utolsó percet mutatta. Egy Budapestnek szánt röplap felsorolta a magyar hadviselés történetének jellemző dátumait – a Jugoszlávia és Oroszország elleni magyar támadását 1941 tavaszán és nyarán, amit a Magyarország elleni angol hadüzenet követett az év végén, a voronyezsi magyar katonai katasztrófáét, illetve azt az időpontot, amikor a szovjet csapatok Budapesttől már mindössze 700 kilométerre voltak.⁴¹

Jugoszlávia vonatkozásában a háború utolsó másfél évében az angolk törekvése teljesen eltérő jellegű volt – igyekeztek kielégíteni a jugoszláv partizánok és a szélesebb közönség azon igényét, hogy megbízható háborús híreket kapjanak, különösen olyan híreket, melyek a külső világ Jugoszláviával kapcsolatos elgondolásait, gyakorlati tevékenységét illeték: megmutatkozott ez a partizánok eredményeivel és Tito marsall-lal kapcsolatos kedvező hangvételben, de hangot kaptak egy szélesebb alapokkal bíró, egyesült jugoszláv kormány létrehozását célzó erőfeszítések is, illetve mindenekelőtt a három nagy szövetséges hatalom egysége a háborús erőfeszítésekben éppúgy, mint a béke tervezésében. 1944 folyamán egy kislakú, nyolcoldalas képes hírlapot állítottak elő, „Londonsko Pismo” címmel, cirill és latin írásban egyaránt, repülőgéppel történő terjesztésre; a fennmaradt harminchárom szám tartalmazza a fő háborús híreket, a szövetségesek fontosabb közleményeit, együtt a Jugoszláviáról szóló hírekkel: a 6. szám Roland Robinson őrnagy, angol parlamenti képviselő alsóházban tartott beszédét közli a Jugoszlávia felszabadított területén tett látogatásról.⁴² Egy hasonló jellegű „Glas Pobede” című kiadvány 1944 májusában dr. Rudolf Bicanicnak, a kiváló közgazdásznak, a Horvát Parasztpárt Londonban tartozkodó kiemelkedő tagjának felhívását közli, melyben fel-

³⁷FO 898/152 Selborne levele Cadoganhez, 1943. szeptember 28.

³⁸FO 898/437.

³⁹Uo.

⁴⁰Uo.

⁴¹FO 898/506; FO 898/218 Kairói Pilot 471. sz. távirat. 1941. február 23.

⁴²FO 898/503.

szólítja pártjának tagjait, hogy dolgozzanak együtt Tito nemzeti felszabadító hadseregével.⁴³

A háborús időszak végével új, nagyobb formátumú, légi úton történő terjesztésre már nem alkalmas képes hírlapokat lehetett Jugoszláviába küldeni. Rendszeresen jelent meg, széles skálán mozgó híranyaggal a „Pobeda”, melynek alcíme „British Journal for Yugoslavia” volt. Az 1945. január 29-i szám például első oldalán egy térképpel illusztrált cikket közölt a háború előrehaladásáról Burmában, amit a Tito marsall és Dr. Šubašić között született, Londonban éppen nyilvánosságra hozott egyezmény teljes szövege követ, egy egyesült kormány megalakításáról; a további cikkek témái: a jugoszlávok németek elleni katonai műveleteinek támogatása a RAF (angol királyi légierő) részéről; Tito egyezményt írt alá a Jugoszláviának küldendő szövetséges segélyszállítmányokról; szovjet hadjárat Kelet-Poroszországban; és a fegyverszünet megkötése Magyarországgal. Az 1945. február 19-i szám hosszú beszámolót közöl a jaltai konferencia döntéseiről, magyarázó szöveggel ellátva: egy cikket a szakszervezeti világszövetség megalakítására vonatkozó tervekről; a görögországi polgárháború befejezéséről; egy hosszú beszámolót a jugoszláv légierő Tito parancsnoksága alatt elért sikereiről az ellenséges összekötő vonalak ellen Sremben.⁴⁴ A háború ezen utolsó szakaszában egy speciális brosúrát is kiadtak, „Politikai és humoros rajzok a kortárs angol sajtóból” címmel, melyben jól fordított képaláírásokkal Hitler háborús gépezete összeomlásának különböző mozzanatait ábrázoló karikatúrákat reprodukáltak.⁴⁵

Amennyiben ezen utóbbi angol kiadványoknak külön céljuk volt, az nem más, mint arra ösztönözni a jugoszlávokat, hogy saját belső problémáikat és vitáikat egy szélesebb összefüggésben szemléljék, objektívebb és toleránsabb módon, illetve, hogy a békesség szellemét támogassák a háború utáni Jugoszláviában – mindez olyan céloknak tűnik, melyek magukban véve is kívánatosak voltak, de amelyek egyszersmind az angol befolyás számára egyengették az utat a háború utáni korszakban.

Titkos rádióállomások

1940-től, a propaganda fegyvertárának részeként az angolok a Közel-Keletről és Angliából egyaránt „szabadság-adókat” vagy „fekete” rádióállomásokat működtettek, melyek bizonyos feladatokat könnyebben és hatékonyabban tudtak megoldani, mint a BBC. Egy „szabadság-adó”, amely tegyük fel, az érintett országon belül dolgozik, erősen azonosulhat egy adott politikai párttal vagy csoporttal, és igényt tarthat arra, hogy mint ezek szócsöve a tengelyhatalmakkal szembeni ellenállásra hívjon fel, illetve javasolja az ellenállás meghatározott formáit. Egy „fekete” rádió színleg kiadhatja magát a tengelyhatalmak vagy az adott országban a tengelyhatalmakkal baráti viszonyban levő szervezet vagy csoport szócsövének, s ezen pozíciójából alááshatja a tengelyhatalmak és kollaboránsaik presztízsét, tekintélyét, főként oly módon, hogy „bizalmas információkat” tár a nyilvánosság elé ezek nehézségeiről és kudarcairól. Ilyen „bizalmas ismereteket” szolgál-

⁴³FO 898/506.

⁴⁴Uo.

⁴⁵Uo.

tathat az összes rendelkezésre álló információk óvatos és körültekintő tanulmányozása, intelligens feltevésekkel társítva; időnként ezek származhatnak a helyi rendőrségi üzenetek vagy más kormányzati szervek közötti hírközlés lehallgatásából.

Az egyik 1942 decemberi, a „fekete” propagandáról szóló PWE-irat megmagyarázta e propagandamódszer hasznosságát: „mindig azt feltételezzük, hogy a hallgatóközönség bizonyára jóval kisebb, mint a BBC-é, pedig Európában manapság a híresztelések gyorsan terjednek, s a nagy közönség nem szükséges”. Egy másik, 1943 májusából származó PWE-irat, „A »fekete« funkciójáról a csatlósországokkal szembeni politikai hadviselésben” a következőket mondja: „a fekete rádiónak a csatlósországokban nagyon fontos funkciója az, hogy olyan kétséges pontosságú híreket terjeszt, melyekért a BBC-ben közölve, őfelsége kormánya nem vállalhatna felelősséget, de amelyek elég plauzibilisek ahhoz, hogy hihetők legyenek a címzett országokban, illetve amelyek az érintett országok közönségében a szövetségesek háborús erőfeszítései szempontjából hasznos reakciókat szülnék . . . Célja, hogy amennyire csak lehetséges, korlátoztassa ezen országok anyagi és emberi erőforrásainak németek által történő felhasználását, másrészt érje el, hogy ezen országok a lehető legnagyobb mértékben ássák alá a német háborús erőfeszítéseket.” Ami a délkelet-európai csatlósokat illeti, az irat szerint a közhangulatot a reményvesztettség, bizonytalanság, a kósza hírekre való fogékonyság, illetve a németek és a csatlóskormányok iránti növekvő ellenszenv uralja. A „fekete” rádió növelheti a nyugtalanságot és reményvesztettséget, fokozhatja a belső ellentéteket, elmélyítheti a németekkel szembeni haragot, nyomást gyakorolhat a csatlóskormányokra, hogy korlátozzák a Németországnak nyújtott segítséget, és ösztönözheti az ellenzéki tényezőket: „ez számos esetben nem valószínűsíthető meg a nyílt propaganda útján, amely Angliát egy meghatározott ellenzéki csoport támogatására kötelezné.” A „fekete” rádió egy adott csatlós országban aggodalmakat kelthet a többiek által folytatott béketápotatásokra utalva is, ösztönzést adva ezáltal az e téren közöttük folyó versenynek, ami ismét a németekkel szembeni ellenérzéseket növeli.^{4 6}

(Angliában a legutóbbi időkben kiterjedt vita folyik a politikai moralitás vagy immoralitás kérdéseiről, a titkos rádió és az álhírek terjesztésének mint háborús fegyvernek a gyakorlati hasznosságáról vagy hiábavalóságáról. E tanulmánynak, mely csak azt kívánja rögzíteni, hogy mit akartak csinálni és mit csináltak az angolok, nem feladata e vitához hozzászólni.)

Az első titkos rádióállomás – vagy, hogy a PWE fedőnevét használjuk, az első „kutatási egység” vagy „RU” – Délkelet-Európa felé, Romániába sugározta adásait, azt követően, hogy német személyzet utazott az országba, és a németbarát Ion Antonescu tábornok került hatalomra. Az első adás 1940. október 12-én hangzott el; tizenöt perces programokat adtak naponta háromszor. Az adó jelszava „Sus Inimile Frati Romani” volt; hangvétele erősen német- és Antonescu-ellenes volt, illetve rokonszenvező Maniu Nemzeti Parasztpártjával; a bemondók korábban londoni román diplomaták voltak. R. W. Seton-Watson professzor, aki akkoriban szorosban kapcsolódott az ellenséges országok elleni

^{4 6}FO 898/61 Leeper írása, „Fekete propaganda”. 1941, december 17., aláíratlan dolgozat, „A »fekete« (illegális, titkos, földalatti – ford.) funkciója a csatlósállamok ellen folytatott politikai hadviselésben”. 1943. május 12.

propagandatevékenységhez, jelentős részt vállalt az állomás munkájának elindításában, bár később a felelősség a PWE-re szállt.

Románia Hitler oldalán történt, Szovjetunió elleni hadbalépése az állomásnak új és sürgetőbb feladatot teremtett; ez, amint 1942 júniusában újrafogalmazták, abban állt, hogy „meg kell győzni . . . a román népet az Ion Antonescu és a tengelyhatalmak közötti szövetség megszakitásának szükségességéről, s így helyreállítani baráti kapcsolataikat Nagybritanniával, a Szovjetunióval, az Egyesült Államokkal és szövetségeseikkel”, továbbá „meggyőzni és arra sarkallni a román népet, hogy még erőteljesebben érvényesítsék az önkényes bécsi diktátum visszautasítására vonatkozó követeléseiket” (amely Magyarországnak ajándékozta Észak-Erdélyt).⁴⁷ Az állomás álhíreket is terjesztett azon célból, hogy nehézségeket okozzon Antonescunak és a németeknek. Így például kiagyalták azt a történetet, miszerint Antonescu háborús politikájának állítólagos ellenzése miatt kivégezték az egyik prominens román tábornokot, Ciupuercat; ennek eredményeként – az állomás szerint – Antonescu visszahívni kényszerült Ciupuercat Bukarestbe, bizonyítandó, hogy nem végezték ki.

1943 nyarára feltételezték, hogy az adóállomás tényleges hovatartozása ismertté vált, s ezáltal valamelyest értéke is csökkent. Ezért és egyéb okokból 1943. júliusban megszűnt. Ekkorra egyetértés alakult ki abban a tekintetben, hogy helyette egy színleg Antonescu- és németbarát „bomlasztó” állomást kell létesíteni, valamint egy másikat is, amely a román olajmezőkön végrehajtandó szabotázsakciók ösztönzésére specializálna. Ezek egészen 1944 tavaszáig működtek, amikor a szovjet csapatok elérték a román határt, ami további hasznosságukat kérdéssé tette.⁴⁸

Egy másik közel-keleti Romániába sugárzó adót, amely „Vlaicu” nevében működött (ez állítólag egy képzelt ellenállási vezető álneve volt), 1943 augusztusban szüntettek be, a Romániából érkező szükséges hírszerzési anyagok hiánya miatt.⁴⁹

A Bulgáriába sugárzott angol titkos rádióadások teljesítménye meglehetősen hasonló volt, eltekintve a két főállomástól, melyek szorosabban kapcsolódtak a bolgár baloldali agráriusokhoz, mint az első román adó Maniu Nemzeti Parasztpártjához. 1941 folyamán az agrármozgalom egyik vezetője, Dr. G. M. Dimitrov angol támogatással Jeruzsálemből kezdte adásait, míg kollégája, Dmitri Matsankiev, Angliából. Az angol támogatással működő állomás neve az egyik bolgár nemzeti hős nyomán „Vaszil Levszki” volt – egyezvén ebben a szovjet támogatással működő „Hriszto Botev”-adóval, melyet egy másik nemzeti hős után neveztek el. Matsankiev főként a baloldali agráriusokhoz, de általában a bolgár ellenzékhez is fordult, azzal a céllal, hogy felkészítse őket egy esetleges király- és kormányellenes felkelésre.⁵⁰ 1943 nyarán újabb állomás lépett működésbe, melyet színleg németek és bolgár kollaboránsok irányítottak, magát az „Uj Európa Hangjának” nevezve, és ragaszkodva ahhoz, hogy mind a német, mind pedig a bolgár nemzeti himnuszt játssza. A külügyminisztériumnak azt mondták, hogy céljuk a németbarát bolgárok és kollaboránsok megijesztése, illetve a németellenes és oroszbarát elemek

⁴⁷FO 898/53 „Jegyzőkönyv – Román Szabadság Adó.” Dátum nélkül. FO 898/54

⁴⁸FO 898/55 Jegyzetek egy külügyminisztériumi értekezletről. 1943. május 17., FO 898/61 E. B: Belmerhez, 1944. március 25., FO 989/151 Sheldon feljegyzése. 1944. március 20.

⁴⁹FO 898/61 A PWE kairói szervezete a londoni központhoz. 1943. augusztus 28.

⁵⁰FO 898/55 Neate feljegyzése 1942. december 8.

ellenállásának erősítése.⁵¹ Első feladataik egyike az volt, hogy dicséretekkel árásszák el az ingatag Filov-kormányt, így hangsúlyozandó, hogy az nem más, mint pusztá báb a németek kezében, ezáltal okozva kellemetlen helyzetet számukra. Ezután az adó nagy játékba fogott Borisz cár Hitlernél tett látogatásával és hirtelen halálával kapcsolatban – például zajos cáfolatokat közölt arról, hogy a cárt berchtesgadeni látogatása során megmérgezték, hogy Hitler saját doktorait küldte hozzá megbizonyosodni afelől, hogy valóban meghalt-e, illetve arról, hogy öngyilkosságot követett el, mert felismerte, hogy Bulgáriát a pusztulásba vitte.⁵²

Ezen angliai és közel-keleti bolgár adók a bolgár hivatalos szervek részéről is kiváltottak bizonyos reakciókat. 1943 februárban Gabrovsky belügyminiszter nyilvánosan támadta a „fekete” rádióadókat, valamint hasonló támadások jelentek meg a kormánypárti sajtóban. Az 1944 februárjában lehallgatott üzenetek azt mutatták, hogy a helyi hatóságok „ellenséges fekete rádióadók” miatt aggódtak, s hogy Plovdiv tartományban elrendelték valamennyi rádiókészülék oly módon való lepecsételését, hogy csak a szófiai adó adását lehessen velük fogni.⁵³ (Természetesen a bolgár hatóságok idegességét nemcsak az angol adók, hanem nem kis mértékben a szovjet támogatással működő „Hriszto Botev” állomás is inspirálhatta.) 1944 elejére a háború fejleményei és a szükséges angol felügyeleti személyzet hiánya nehezé tették mindkét angolok támogatta adás folytatását, s így, két évi intenzív munka után, januárban a „Vaszil Levszki” befejezte működését. Júliusban az „Új Európa” szüntette meg adását, látszólag Goebbel's utasítására, főszerkesztőjének, „Dr. Hans Schneider”-nek búcsúüzenetével.⁵⁴

Jugoszlávia esetében a tengelyhatalmak 1941 áprilisi inváziója által teremtett belső megosztottság és politikai problémák óriásiak voltak. Ezért az angolok lehetetlennek vélték egyetlen, valamennyi jugoszlávhoz szóló titkós rádióadó működtetését. Ehelyett 1941-ben három szabadság-állomás kezdte meg működését Angliában; az első, a „Zrinski”, a horvátokhoz szóló, többé-kevésbé a Horvát Parasztpárt hangjaként; hamarosan követte ezt a szerbekhez szóló „Sumadija” és a szlovénekhez szóló „Triglav”. Amint azt 1942-ben egy PWE-irat megállapította: „ilyen belső harc által megosztott országban egy konstruktív politikai program lehetetlen. A (jugoszláv) egység eszméje mindhárom állomás esetében vezérelv, de ezt közvetve igyekeznek érvényesíteni . . . A cél: javítani a hangulaton és erősíteni a testvériség szellemét, felfedve az ellenség nehézségeit. A közvetlen célzásokat kerülik, hogy ne kelljen választani klerikálisok és partizánok között Szlovéniában, csak csetnikek és partizánok között Szerbiában.” Horvátországban – tette hozzá az irat – a Horvát Parasztpárt vezetőjének, Vladko Maceknek eszméi váltak az ellenzék alapjává, „s a partizánokat főként mint Macek követőit kezelik, elkerülvén ezáltal a kommunista kérdést”.⁵⁵

Így a jugoszláviai titkos propagandával kapcsolatos angol irányvonal határozottan struccpolitika-jellegű volt. 1943 első heteiben azonban a „Zrinski” a száműzetésben levő Horvát Parasztpárt képviselőivel, nevezetesen Dr. Juraj Krnjeviccsel folytatott konzultáció

⁵¹ FO 898/55.

⁵² FO 898/55 X2 híresztelések és történetek, 1943. augusztus 8., 29. és szeptember 5.

⁵³ FO 898/53 Reakció-jelentés. 1943. április 27.; FO 898/55 CX 11411/0420/ 1944. február 15.

⁵⁴ FO 898/55 E. B. jegyzete. 1944. január 31; X program 380. szám, 1944. július 15.

⁵⁵ FO 898/56 Passim; FO 898/61 Leeper írása. „Fekete propaganda”, 1942. december 17.

után ismételten közölte a „Horvát Politikai Programot”, amely valamennyi horvátot és szerbet összefogásra és egységre szólított fel a külső és belső elnyomók elleni közös küzdelemben: „esküszünk, hogy minden belső nézetkülönbségünket félre fogjuk tenni.” Hosszabb távon a program a Horvát Szabor (parlament) szabad és titkos választásán alapuló horvát „parasztdemokráciára” szólított fel, s egyszersmind „a Szövetséges Jugoszlávia közös parlamentjének” megalakítására.⁵⁶ A „Hrvatski Narod”, a tengelyhatalmakkal rokonszenvező zágrábi újság támadta a programot és a száműzetésben levő Horvát Parasztpárt képviselőit – 1943. január 22-én.⁵⁷ A program célkitűzései bizonyára konstruktívak és jó szándékúak voltak, kétséges azonban, hogy volt-e bármiféle tartós politikai hatása Horvátországban.

A szlovéniai klerikálisok és partizánok (vagy kommunisták) közötti belső összeütközés problémáját részben az olaszországi szlovén társaikkal való egyesülés követelésének bátorításával, részben pedig az olaszországi, főként az olasz hadseregben szolgáló szlovénekhez intézett felhívásokkal oldották meg, melyek célja az volt, hogy maximális nehézségeket okozzanak az olasz katonai és polgári hatóságoknak.

Szerbia esetében nem mutatkozott lehetőség ilyen megoldásra. A „Sumadija” kezdettől fogva – még Mihajlović színrelépése előtt – egy a szerb nemzeti büszkeségre és a szerb hazafiasságra apelláló adónak volt szánva. De mi volt a teendője a monarchiával és Mihajlović-csal kapcsolatban? Egy PWE-irat az állomás működésének legelső napjaiban arra figyelmeztetett, hogy noha pillanatnyilag az adó szabadon felhasználja az ifjú Péter király nevét, mint „a nemzeti újjászületés jelképét”, de szem előtt kell tartania, hogy a monarchia nem jelent szükségképpen előnyt a későbbiekben is, s esetleg súlyos kényszerhelyzetet teremthet.⁵⁸ Mihajlović növekvő reputációja még kínosabb problémát jelentett. A „Karagore” adónak, melyet a Közél-Keletről az SOE (és nem a PWE) kezdett működtetni, külön rendeltetése volt Mihajlović szócsöveként szolgálni, így segítvén az SOE akcióit. A „Sumadija”-t viszont nem akarták ilyen erősen elkötelezni, szándékukban volt számításba venni „a Mihajlović tábornok személyére alapozott akciótervek esetleges meghiúsulásának” lehetőségét.⁵⁹

A visszas helyzet feloldásának egyik kísérlete volt, hogy 1942 szeptemberében a „Sumadija” egy állítólagos „Egyesült Harci Front” programját sugározta; az egyik cél az volt, hogy megoldják – vagy megkerüljék – az ellenállás stratégiájával kapcsolatos konfliktust, amely egyfelől a Mihajlović-féle, a megtorlásoktól tartó és az általános felkelés napjára váró politika, illetve a partizánok megszakítás nélküli, totális gerillahadviselésének politikája között feszült. A Sumadija-program Mihajlović felé hajlott, kijelentvén: „azalatt, hogy feltartjuk az ellenséges csapatokat, s így csökkentjük ütőképeségüket más frontokon, ugyanakkor újra kell szerveznünk, felkészítenünk és megőriznünk ellenállási erőinket addig a napig, amikor megérkezik a jele sorsunk jobbrafordulásának, a győzelemnek és a szabadságnak.” Politikai szempontból viszont a „program” háttérbe szorította Mihajlović fontosságát: „programunk egy Szabad Egyesült Szerbia a nagy és hatalmas Jugoszlávián belül . . . Mihajlović tábornok sohasem tekintette magát politikus-

⁵⁶ FO 898/56 Neate Murray-hoz 1942. október 23., Neate E. B.-hez, 1943. február 3.

⁵⁷ FO 898/53 Reakció-jelentés. 1943. január 29–április 4.

⁵⁸ FO 898/56 Jelentés a szerb rádióadásról. 1941. július 14.

⁵⁹ FO 898/54 Iratfoglalmazvány, aláírás nélkül, 1942. december 18.

nak, viszont megmutatta már, hogy ő . . . a szerb nemzet első katonája, aki csapatainak hősiességével és bátorságával megvalósította a szerb hazafiak Egyesült Harci Frontjának tervét.”⁶⁰ E program kapcsán az egyik PWE-vezető írta az SOE-nak – mely akkoriban még mindig erősen támogatta Mihajlovićot –, hogy ez lehet, nem pontosan az, amit Mihajlović akart, de ő (ti. a PWE-vezető) nem szívesen kötné a „Sumadija”-t Mihajlovićhoz, „mert utóbbi politikai bölcsessége ugyancsak kétséges”.⁶¹

Mihailovicnak boztos, hogy nem tetszett a „program”, és az alábbi üzenetet küldte Londonba: „az utóbbi időben a Sumadija rádióadó egy bizonyos Egyesült Harci Frontról beszél, amely országunkban ismeretlen. Országunkban csak a Jugoszláv Hadsereg létezik . . . Kérem, tegyék meg a szükséges lépéseket annak érdekében, hogy a rádió ne okozzon zavart az emberek között. Jobb csöndben maradni, mint ezen a módon tovább folytatni az adást.” A másik oldalról viszont az egyik Londonba kijutott jugoszláv partizán panaszkodott azért, mert a „Sumadija” „pán-szerb”.⁶²

1943 folyamán, amikor megszületett az angol döntés: először felvenni a kapcsolatot a partizánokkal, később minden támogatást megadni nekik, és végül a Mihajlović-csal való szakításra vonatkozóan, olyan helyzet alakult ki, melyben a „Sumadija” és a „Zrinski” aligha tehetett többet, mint általános felhívásokat sugárzott az ellenállás egységének megvalósítására. Ezért és egyéb okokból 1943 novemberben elhatározták, hogy mindhárom angol támogatással működő jugoszláv adót felszámolják.⁶³ (A közel-keleti „Karagore” állomás állandó bonyoldalmak és vita forrásává vált mind a száműzetésben levő szerbek, mind pedig maguk az angolok között; megszüntetésének pontos időpontjára vonatkozóan nem áll rendelkezésre forrás.)

Visszatekintve látható, hogy egy olyan hatalmas és egységes mozgalomnak a felemelkedése, mint amilyen Tito marsall Nemzeti Felszabadítási Mozgalmáé volt, a brit titkos adók működését nagymértékben indokolatlanná, hacsak nem egyenesen a céllal ellentétes hatásúvá tette. Ezt a fejleményt azonban az angolok nem láthatták előre már 1941 nyarán és őszén, amikor az állomások működni kezdtek, és noha őszinte törekvésük volt, hogy az adókat az új szituációhoz adaptálják, illetve, hogy azokat konstruktív célok szolgálatába állítsák, aligha számíthattak sikerre.

Szinte biztos, hogy az egyetlen Délkelet-Európába sugárzó angol titkos rádióadó, amely tényleges jelentőséggel és politikai hatással bírt, az a magyar adó volt, melyet eleinte „Magyar Nemzeti Rádió”-nak, később pedig a nagy magyar költő és nemzeti hős nyomán „Petőfi Rádió”-nak neveztek. Adásai kezdettől fogva Petőfi híres 1848-as verséről voltak felismerhetők: „Talpra magyar, hí a haza! / Itt az idő, most vagy soha! / Rabok legyünk vagy szabadok? / Ez a kérdés, válasszatok!”. Nevének, a „Magyar Nemzet”-nek kettős jelentése volt, ugyanis sugallta az adó azonosságát a hasonló cím alatt megjelenő, kiváló, szilárdan független és progresszív újsággal, amely az erőteljes háborús elnyomással szemben szívósan igyekezett megőrizni liberális és kritikai magatartásával kivívott reputációját.

⁶⁰ FO 898/56 Murray Pearsonhoz, 1942. szeptember 29., Y2 program, 1942. szeptember 11.

⁶¹ FO 898/56 Murray Pearsonhoz, 1942. október 6.

⁶² FO 898/53 Jelentés az adások fogadtatásáról, Y2 Szerbia; FO 898/56 E. B. feljegyzése. 1943. február 5.

⁶³ FO 898/61 Feljegyzés a kairói hivatalhoz. 1944. november 26.

Az angol támogatással működő adó első, 1942 szeptemberi adásaitól kezdve azokhoz a liberális, társadalmilag progresszív és Hitler-ellenes elemekhez csatlakozott, akiknek nézetei – bizonyos óvatossággal – kifejezésre jutottak az újság soraiban, és érzékeltette, hogy ő szabadon, kötöttségek nélkül kimondja mindazon dolgokat, melyeket az újság is szeretett volna lehozni, de akadályozva érezte magát ebben (ezáltal remélvén ösztönözni a továbblépésre mind az újság szerkesztőit, mind pedig olvasóit a kívánatos irányban). Úgy tűnt, az újság kedvezően reagált erre a cselre. 1943 januárban egy minden vasárnap jelentkező rovatban cikket közölt katonai tudósítójától, amelyben ez a következőket írta: „mindaddig minden vasárnap megpróbáltunk képet adni az általános katonai helyzet főbb mozzanatairól. E téren nem jártunk mindig sikerrel, különösképpen nem a legutóbbi időben – nem voltunk képesek nézeteinket mindig egyeztetni az »ismeretlen szerkesztőkével«. Minthogy a „Magyar Nemzeti Rádió” akkoriban csak vasárnaponként sugározta adásait, indokoltnak tűnik feltételezni, hogy az „ismeretlen szerkesztők” kifejezés diszkrét utalás volt a rádióra.”⁶⁴

A munkásokhoz, parasztokhoz és értelmiségiekhez intézett felhívás az egységre a rádió egyik legfőbb témájává vált. Bázisát azáltal szélesítette, hogy magát a „Magyar Nemzet”, a „Népszava” (szociáldemokrata lap) és a „Szabad Szó” (parasztpárti lap) titkos rádiójának nevezte. 1943. április 4-én a budapesti kormánylap, a „Függetlenség” erősen támadta ezeket az újságokat: „az újságolvasók bizonyára észrevettek bizonyos furcsa dolgokat, melyek vasárnaponként hangoznak el a munkások, parasztok és értelmiségiek egységéről.” A „Függetlenség” csupán emlékeztetni akart a magyar propagandaügyi miniszter egyik legutóbbi beszédére, melyben az a „nyomtatásban és az éterben jelentkező ellenséges propagandáról” panaszkodott, amely „a sugdolózó propaganda és álhírtérjesztés romboló erejével” igyekszik aláásni Magyarország lelkierejét: „ez a láthatatlan támadás az idegek ellen jelentőségében felér a fegyverek összecsapásával.”⁶⁵

1943 májusában jelentés érkezett egy stockholmi magyar emigráns politikustól, aki szoros kapcsolatban állt az ottani magyar követséggel, mely szerint a magyar katonai hatóságok „eredmény nélkül kutatnak egy titkos rádióadó után, amiről feltételezik, hogy az egyik minisztériumi épületbe telepítették, még azt sem kizárva, hogy a belügy-minisztériumába”. (A belügyminiszter erős németellenes beállítottságáról volt ismeretes.) A magyar katonai attasé szerint az adó „jól informált” volt, és olyan értesüléseket közöl, „melyek egyébként hozzáférhetetlenek lennének”. Elszántan támadta a magyar náciakat és a katonatisztek között lelhető elvbárataikat.⁶⁶

A külügyminisztérium eleinte kételkedett egy titkos magyar adó célszerűségében. A PWE 1941 szeptemberében javasolt először egy ilyen adót létesíteni; nem egészen egy évvel később az adó megkezdhette működését. 1942 végén a külügyminisztérium kijelentette, hogy „nem tartja érdemesnek” egy magyar titkos adó fenntartását, és „jóvá fogja hagyni a beszüntetésére vonatkozó javaslatot”. 1943 május végén azonban Frank Roberts, aki a külügyminisztériumban a magyarországi ügyek fő felelőse volt, kijelentette, hogy a helyzet megváltozott, amennyiben „Magyarország a legutóbbi hetekben határozottabban áll ellen, mint a többi csatlós”. Roberts azt is elmondta, hogy az adó

⁶⁴ FO 898/53 Stewart Hodgkinhoz. 1943. április 23.

⁶⁵ FO 898/53 Stewart Hodgkinhoz. 1943. június 2.

⁶⁶ FO 898/58 Stockholm 475. 1943. május 7.

„parasztok, munkások és értelmiségiek” platformja összhangban van az angol kormány-politikával, és az adó tevékenységét értékesnek tartja.^{6 7}

Így a „Magyar Nemzeti” vagy „Petőfi Rádió” megszakítás nélkül folytathatta adásait 1942. szeptember 6-tól 1945. január 7-ig, egyesítvén egyre erőteljesebb és szenvedélyesebb felhívásait egy a Németországnak való alávetettség elleni egyesült népfontra, olyan információkkal és álhírekkel, melyek a német győzelembe vetett hit utolsó foszlányainak lerombolását célozták. (Működésének első napjaiban a rádió különös figyelmet szentelt annak, hogy elterjessze a németek felelősségéről szóló feltételezést Horthy kormányzó fiának, Istvánnak egy légiszerencsétlenségben bekövetkezett haláláért.) Figyelemre méltó, hogy ezen évek során a rádióadások anyagát mindvégig minimális angol ellenőrzéssel, egyetlen ember írta és (1944 szeptemberétől) mondta be a mikrofonba. Ez Buday György volt, a kiemelkedően tehetséges és eredeti fametsző művész, aki a háború előtti években egyik vezető tagja volt a „falukutatók” (vagy progresszív társadalomkutatók) szegedi egyetemi csoportjának. Éppen Angliában tanult, amikor a háború kitört és ottmaradt. Mélyen hitte, hogy a magyarországi adásokban végzett munkájával hazájának valódi érdekeit szolgálja. Őszintesége tisztán megmutatkozott műsoraiban.

Az első másfél évben hangvétele általában hazafias volt; míg közvetlenül a „parasztokhoz, munkásokhoz és értelmiségiekhez”, illetve azon politikai pártokhoz és csoportokhoz szólt, melyek azokat képviselték, egyszersmind a Horthy-rezsim haladóbb tényezőit is megpróbálta „a parasztok, munkások és értelmiségiek szövetsége” eszméinek irányába terelni. De Magyarország német megszállása után hangja élesebbé vált, Horthyt szigorúbban ítéli el, és megközelítése radikálisabb; adásai nagyobb hangsúlyt adtak a Szovjetunióval való megegyezés igényének. 1944. áprilisban a minden héten vasárnap jelentkező adások immár mindennap hallhatóak voltak; felhívta a magyarokat az ellenállásra, annak érdekében, hogy biztosítsák helyüket a jövő demokratikus Európájában, szabotázsra, sztrájkokra és partizánháborúra szólította őket; a magyar katonák, mondotta, álljanak át az oroszokhoz; „aki nincs velünk, az ellenünk van, és Hitler, Horthy és bandájuk sorsában fog részesülni”.

A „Petőfi Rádió” egyben elkezdte tanácsolni hallgatóinak, hogy hallgassák a szovjetek által támogatott „Kossuth Rádiót” is, illetve kezdte címzettjei körébe bevonni a (kommunista vezetés alatt álló) Béke Pártot. 1944. augusztusban továbblépett, felszólítván „a kisgazdapárt, a szociáldemokraták, a kommunisták és a Béke Párt által vezetett németellenes hazafiakat”, hogy alakítsanak egy új kormányt, eltávolítva Horthyt, és felbontva a Hitlerrel teremtett szövetséget, hogy aktívan harcoljanak a nácik ellen. Amikor szeptember végén megismételte ezt a felhívást, azt mondta, hogy az új kormánynak azonnal kapcsolatba kell lépnie a Szovjetunióval. Novemberben a budapesti Rádió, melyet ekkor már a nyilaskeresztes Szálasi kormány ellenőrzött, támadta „az oroszok által pénzelt Petőfi Rádiót”. Az adó nyomban helyreigazította ezt a tévedést (anélkül, hogy feltárta volna igazi bázisát).

Amikor az új Ideiglenes Magyar Nemzeti Kormány bejelentette a Németország elleni hadüzenetet, úgy döntöttek, hogy a „Petőfi Rádió” fő küldetését betöltötte, és az adás beszüntethető. Minthogy azonban Budapest még mindig hadművelleti terület volt, annak érdekében, hogy áthidalják azt az időt, amíg az új Budapest Rádiót megteremtik, a

^{6 7}FO 898/55 Jegyzetek egy külügyminisztériumi értekezletről. 1943. május 27.

hallgatókat felkérték, hogy készülékeiket állítsák a BBC, illetve Moszkva magyar adásaira, valamint a Kossuth Rádióra. 1945. január elején búcsúadásában a „Petőfi Rádió” a következőket mondta: „Szeretnénk néhány szót szólni a Kossuth Rádióról. Nemzetünk ellenségei gyakran vádoltak mindkettőnket, sőt, azt is sugallták, hogy mi egy és ugyanazon adó vagyunk. Ez bármelyik intelligens hallgató számára abszurdum. Az igazság az, hogy nem ismerjük egymást. Külön-külön, egymástól függetlenül kezdtük, és külön-külön, egymástól függetlenül folytattuk munkánkat. De amikor úgy találtuk, hogy közösek céljaink és ellenségeink, és mindegyikünk meggyőződött a másik őszinteségéről és céljairól, bajtársakká lettünk, kezét nyújtottunk egymásnak az éter felett . . . Ezt jó előjelnek . . . tekintjük . . . az összes becsületes magyar hazafi számára. A becsületes és korrekt együttműködésnek ez a szelleme nemcsak a német fasizmus felszámolásának lesz az útja, de a különböző csoportok és nézetbeli árnyalatok közötti új és őszinte együttműködés megteremtésének is, amely szilárd alapjául fog szolgálni a tartós békének, az emberi fejlődésnek és boldogságnak.”^{6 8}

Ez az utolsó előrejelzés – sajnos – megalapozatlannak bizonyult. Az angolok által támogatott „Petőfi Rádió” megkísérelte teljesíteni a reá eső kis részt, hogy segítsen megnyerni a háborút Hitler ellen, de nem remélhette, hogy befolyásolni tudja a háború utáni Magyarország fejlődését.

^{6 8}FO 898/58, FO 898/59.